Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TIL BAHOLASHDA KO'RSATMA BERUVCHI DISKURSNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI: DISKURS TAHLILIGA ASOSLANGAN TADQIQOT

Mamasoliyeva Sarvinoz Hasanjon qizi
ADCHTI mustaqil izlanuvchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23161687

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xalqaro til baholash tizimlari (IELTS, CEFR asosidagi baholash vositalari) doirasida qo'llaniladigan instruktiv diskursning pragmatik xususiyatlari o'rganiladi. Test topshiriqlari matnlari, baholash mezonlari (rubrikalar) va imtihon davomidagi og'zaki ko'rsatmalar diskurs tahlili nuqtai nazaridan tekshiriladi. Tadqiqot instruktiv diskursning direktivlik, adresatga yo'naltirilganlik va institutsional nazorat kabi pragmatik funksiyalarini aniqlashga qaratilgan. Tahlil natijalari til baholash diskursining o'ziga xos ikki qatlamli tabiatga — yuza (formal-me'yoriy) va chuqur (yashirin-baholovchi) qatlamlarga — ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: instruktiv diskurs, til baholash, IELTS, CEFR, pragmatika, direktiv nutq aktlari, baholash mezonlari, institutsional nutq.

ABSTRACT

This article examines the pragmatic features of instructive discourse used within international language assessment systems (IELTS, CEFR-based assessment tools). Test task rubrics, assessment criteria, and oral instructions given during examinations are analyzed from a discourse-analytic perspective. The study aims to identify the pragmatic functions of instructive discourse, such as directiveness, addressee-orientation, and institutional control. The findings reveal that assessment discourse possesses a two-layered nature — a surface (formal-normative) layer and a deep (implicit-evaluative) layer.

Keywords: instructive discourse, language assessment, IELTS, CEFR, pragmatics, directive speech acts, assessment criteria, institutional discourse.

KIRISH

Til baholash tizimlari zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan bo'lib, ular nafaqat til bilimini o'lchash vositasi, balki o'ziga xos institutsional muloqot muhitini ham yaratadi. Ushbu muhitda test tuzuvchi (institut) va test topshiruvchi (nomzod) o'rtasidagi munosabatlar instruktiv diskurs orqali amalga oshiriladi: topshiriq matnlari, vaqt chegaralari, baholash mezonlari va imtihon nazoratchisining og'zaki ko'rsatmalari — bularning barchasi nomzodning xatti-harakatini muayyan qolipga soladigan direktiv xarakterga ega matnlardir.

So'nggi o'n yilliklarda diskurs tahlili nazariyasining rivojlanishi bilan institutsional nutq turlarini alohida-alohida o'rganish tendensiyasi kuchaydi. Instruktiv diskurs, o'z navbatida, foydalanish yo'riqnomalari, retseptlar, o'quv qo'llanmalari kabi an'anaviy janrlar doirasida yaxshi o'rganilgan [1], biroq til baholash sohasidagi instruktiv diskurs hozirgacha alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha yoritilmagan. Bu — mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Instruktiv diskurs tushunchasi tilshunoslikda V.I. Karasik tomonidan institutsional nutqning alohida turi sifatida tavsiflangan bo'lib, u ishtirokchilar, xronotop, maqsad, qadriyatlar, strategiyalar, material, janrlar, pretsedent matnlar va diskursiv formulalar kabi konstitutsiyaviy xususiyatlarni o'z ichiga oladi [2]. Ushbu tasnif nafaqat maishiy-texnik ko'rsatmalar, balki institutsional xarakterga ega bo'lgan boshqa instruktiv matn turlarini, jumladan til baholash hujjatlarini tahlil qilishda ham universal metodologik asos bo'la oladi.

Til baholash sohasidagi instruktiv diskurs o'z tabiati bilan boshqa turlardan farq qiladi: bu yerda ko'rsatma nafaqat harakatni yo'naltiradi, balki nomzodning kelajakdagi ijtimoiy-akademik maqomini (sertifikat darajasi orqali) belgilaydigan yuqori maqomli institutsional kuchga ega bo'ladi. Boshqacha aytganda, foydalanish yo'riqnomasiga rioya qilmaslik faqat amaliy noqulaylikka olib kelsa, baholash ko'rsatmalariga rioya qilmaslik nomzodning butun akademik yoki professional yo'lini o'zgartirishi mumkin bo'lgan oqibatlarga olib keladi.

Ushbu maqolaning maqsadi — IELTS va CEFR asosidagi baholash tizimlarida qo'llaniladigan instruktiv matnlarning pragmatik xususiyatlarini aniqlash va ularning nomzod xatti-harakatiga ta'sir mexanizmini tahlil qilishdir. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: (1) instruktiv diskursning til baholash kontekstidagi janr xilma-xilligini aniqlash; (2) direktivlik darajalarini tasniflash; (3) adresatga murojaat strategiyalarini tahlil qilish; (4) baholash mezonlarining yashirin pragmatik funksiyasini ochib berish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Instruktiv diskurs tushunchasi doirasida N. Abdurahmonova ingliz va o'zbek og'zaki nutqidagi ko'rsatma beruvchi diskursni Karasikning institutsional nutq tasnifi asosida tahlil qilgan bo'lib, unda ishtirokchilar, xronotop, maqsad, qadriyatlar va strategiyalar kabi konstitutsiyaviy xususiyatlar ajratilgan [1]. Ushbu tasnif til baholash kontekstidagi instruktiv matnlarni tahlil qilishda ham metodologik asos sifatida qo'llanildi, biroq tadqiqot predmeti sifatida maishiy texnika yo'riqnomalari o'rniga test topshiriqlari va baholash mezonlari olindi.

Nutq aktlari nazariyasi nuqtai nazaridan direktiv nutq aktlari — so'zlovchining tinglovchini muayyan harakatni bajarishga undovchi nutq birliklari sifatida belgilanadi [5]. Test ko'rsatmalari va baholash mezonlari aynan shu turdagi nutq aktlarining institutsionallashgan ko'rinishi hisoblanadi, biroq ularning illokutiv kuchi oddiy kundalik direktivlardan farqli o'laroq, institutsional vakolat bilan mustahkamlangan.

CEFR tizimi til kompetensiyasini olti darajaga (A1-C2) bo'luvchi tavsiflovchi mezonlar (deskriptorlar) to'plamini taqdim etadi [3], IELTS esa har bir ko'nikma (Writing, Speaking, Reading, Listening) bo'yicha alohida band-shkala (1-9) va ularga mos tavsiflovchi matnlarni qo'llaydi [4]. Ushbu ikki tizim instruktiv diskurs nuqtai nazaridan qiyoslanganda, ularning umumiy pragmatik mexanizmlarga tayanishi, biroq institutsional shakllanish jihatidan farqlanishi kuzatiladi.

Tadqiqot materiali sifatida IELTS Academic va General Training modullarining ochiq namunaviy topshiriqlari (Writing Task 1, Task 2, Speaking qismi ko'rsatmalari), shuningdek CEFR asosidagi tavsiflovchi mezonlar (deskriptorlar) jamlanmasi tanlab olindi. Material tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilindi: (a) matnning rasmiy, umumjahon miqyosida tan olingan manbadan olinganligi; (b) matnning nomzodga bevosita yo'naltirilganligi; (v) matnda direktiv nutq aktlarining mavjudligi.

Tahlil uchun quyidagi pragmatik parametrlar belgilandi:

1. Direktiv nutq aktlarining turi va zichligi (buyruq, tavsiya, taqiq);
2. Modal fe'llar va imperativ konstruksiyalarning qo'llanish chastotasi (must, should, need to);
3. Adresatga murojaat shakli (shaxssizlashtirilgan yoki to'g'ridan-to'g'ri);
4. Vaqt va hajm cheklovlarining pragmatik ifodalanishi;
5. Baholash mezonlaridagi baholovchi leksikaning direktiv funksiyasi;
6. Og'zaki (Speaking) va yozma (Writing) ko'rsatmalar o'rtasidagi pragmatik farqlar.

Tahlil sifat tavsiflovchi (qualitative-descriptive) usulda, kontent tahlil va pragmalingvistik talqin uyg'unligida olib borildi. Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik e'tiborga olingan holda [2], institutsional nutqning madaniy-huquqiy konteksti ham tahlilga jalb qilindi, chunki xalqaro baholash tizimlari turli lingvomadaniyat vakillari uchun bir xil instruktiv matnni qo'llashga majbur bo'ladi, bu esa pragmatik universalizatsiya zaruratini keltirib chiqaradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Direktivlik darajalarining tasnifi

Tahlil natijalari IELTS va CEFR instruktiv matnlarida direktivlikning ikki asosiy darajada namoyon bo'lishini ko'rsatdi: qattiq direktivlik (topshiriq bajarilishi shart bo'lgan formal talablar, masalan, so'zlar soni, vaqt chegarasi) va yumshoq direktivlik (uslubiy tavsiyalar, masalan, "you should spend about 20 minutes"). Birinchi turdagi ko'rsatmalar odatda imperativ yoki modal "must"/"should" konstruksiyalari orqali ifodalanib, ularning bajarilmasligi to'g'ridan-to'g'ri baho pasayishiga olib keladi — bu instruktiv diskursning institutsional kuchini kuchaytiradi.

Qattiq direktivlik odatda quyidagi leksik-grammatik vositalar orqali amalga oshiriladi: "must", "is required to", "will be penalized if". Bunday konstruksiyalar hech qanday muqobil harakatga yo'l qo'ymaydigan, bir ma'noli talqin qilinadigan matnlarni hosil qiladi. Yumshoq direktivlik esa "should", "it is recommended", "try to" kabi vositalar orqali ifodalanadi va nomzodga nisbatan strategik erkinlik beradi, biroq bu erkinlik ham amalda cheklangan — chunki tavsiyaga rioya qilmaslik yuqori ball olish ehtimolini kamaytiradi.

2. Adresatga murojaat strategiyalari

Adresatga murojaat shakli tahlilida shaxssizlashtirish (impersonalization) strategiyasi ustunlik qilishi aniqlandi: ko'rsatmalar ko'pincha ikkinchi shaxsga ("you") emas, balki umumlashtirilgan konstruksiyalarga ("candidates are required to...", "responses must be written in...") tayanadi. Bu strategiya institutsional betaraflikni ta'minlaydi va baholovchi bilan nomzod o'rtasidagi assimetrik munosabatni pragmatik jihatdan mustahkamlaydi.

Shu bilan birga, Speaking qismi ko'rsatmalarida to'g'ridan-to'g'ri murojaat ("you") ko'proq uchraydi, chunki bu yerda muloqot real vaqtda, dialogik shaklda kechadi. Bu holat yozma va og'zaki instruktiv diskurs o'rtasidagi pragmatik assimetriyani ko'rsatadi: yozma matn institutsional distansiyani saqlashga intilsa, og'zaki muloqot vaziyat taqozosi bilan shaxsiylashtirilgan murojaatga majbur bo'ladi.

3. Baholash mezonlarining yashirin direktiv funksiyasi

Baholash mezonlari (band descriptors) tahlili shuni ko'rsatdiki, ushbu matnlar ikki funksiyani bajaradi: ular bir tomondan tavsiflovchi (deskriptiv) xarakterga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan yashirin direktiv kuchga ega — chunki har bir daraja tavsifi nomzod uchun "qanday yozish/gapirish kerakligi" haqida bilvosita ko'rsatma beradi. Masalan, "uses a wide range of vocabulary with very natural and

sophisticated control" kabi tavsif shunchaki baholash mezoni emas, balki kelajakdagi nomzodlar uchun til o'rganish strategiyasini yo'naltiruvchi pragmatik ko'rsatmaga aylanadi.

Ushbu hodisa pragmatikada "bilvosita nutq akti" (indirect speech act) tushunchasi orqali izohlanishi mumkin [5]: grammatik shaklda deskriptiv (bayon qiluvchi) bo'lgan gap, kontekst tufayli direktiv illokutiv kuchga ega bo'ladi. Nomzod uchun bu matnlar nafaqat o'z natijasini tushunish vositasi, balki kelgusi tayyorgarlik strategiyasini belgilovchi "yashirin o'quv dasturi"ga aylanadi.

4. Og'zaki va yozma instruktiv diskurs o'rtasidagi farqlar

Speaking qismidagi og'zaki ko'rsatmalar boshqa modallikka ega: ular dialogik xronotopda amalga oshiriladi va nazoratchining intonatsiyasi, pauza va takrorlash strategiyalari orqali qo'shimcha pragmatik ma'no kasb etadi, bu esa yozma instruktiv matnlarda kuzatilmaydigan xususiyatdir. Yozma ko'rsatmalar, aksincha, bir martalik va o'zgarmas xarakterga ega bo'lib, ularning pragmatik kuchi faqat matn tuzilishi va leksik tanlov orqali ifodalanadi.

Bundan tashqari, yozma instruktiv matnlarda vaqt va hajm cheklovlari raqamli aniqlik bilan berilsa ("at least 250 words", "in 40 minutes"), og'zaki ko'rsatmalarda bunday cheklovlar ko'pincha taxminiy shaklda ("you have about two minutes") ifodalanadi. Bu farq yozma va og'zaki institutsional diskursning me'yorlashtirish darajasidagi tafovutni aks ettiradi.

5. IELTS va CEFR instruktiv diskurslarining qiyosiy tahlili

IELTS tizimidagi instruktiv matnlar ko'proq operatsion xarakterga ega (aniq topshiriq, aniq vaqt, aniq hajm), CEFR deskriptorlari esa ko'proq konseptual-yo'naltiruvchi xarakterga ega bo'lib, ular aniq operatsion ko'rsatma bermasdan, umumiy kompetensiya darajasini tavsiflaydi. Shunga qaramay, ikkala tizim ham umumiy pragmatik maqsadga xizmat qiladi: nomzod xatti-harakatini institutsional talablarga moslashtirish va til kompetensiyasini standartlashtirilgan shaklda o'lchash.

Ikkala tizimda ham institutsional kuch (davlat yoki xalqaro tashkilot vakili sifatida) test tuzuvchi tomonida markazlashgan bo'lib, nomzod faqat "ijrochi" roli bilan cheklanadi. Bu holat V.I. Karasik ta'kidlagan institutsional nutqning asosiy tengsizligi — "agent" va "mijoz" o'rtasidagi munosabat modeliga to'liq mos keladi [2].

6. Test tuzuvchilar qo'llaydigan pragmatik strategiyalar

Tahlil davomida test tuzuvchi institut tomonidan qo'llaniladigan uchta asosiy pragmatik strategiya aniqlandi: ma'lumotlantirish strategiyasi, ogohlantirish strategiyasi va motivatsiyalash strategiyasi. Ma'lumotlantirish strategiyasi topshiriqning formal parametrlarini (vaqt, hajm, format) neytral tarzda yetkazishga qaratilgan bo'lib, u odatda bayon gap shaklida ifodalanadi: "The test consists of four parts". Ogohlantirish strategiyasi esa nomzodni mumkin bo'lgan salbiy oqibatlardan xabardor qilishga xizmat qiladi: "Failure to follow the instructions may result in a lower score". Bu strategiya yuqori darajadagi illokutiv kuchga ega bo'lib, nomzodning qo'rquv orqali muvofiqlashtirilgan xatti-harakatini shakllantiradi.

Motivatsiyalash strategiyasi nisbatan kamroq uchraydi, biroq ayniqsa Speaking qismidagi og'zaki ko'rsatmalarda nazoratchining nomzodni rag'batlantiruvchi iboralari ("Take your time", "There's no rush") orqali namoyon bo'ladi. Bu strategiya psixologik bosimni kamaytirish va nomzodning tabiiy nutqiy faoliyatini rag'batlantirish maqsadini ko'zlaydi, biroq shu bilan birga institutsional nazoratning "yumshoq shakli" sifatida ham talqin qilinishi mumkin — chunki bu iboralar ham, oxir-oqibat, nomzod xatti-harakatini institut manfaatlariga moslashtirishga xizmat qiladi.

Uchala strategiyaning birgalikda qo'llanilishi til baholash instruktiv diskursining murakkab, ko'p qatlamli tabiatini yana bir bor tasdiqlaydi: bir vaqtning o'zida u ham neytral-ma'lumotli, ham nazorat qiluvchi, ham psixologik qo'llab-quvvatlovchi funksiyalarni bajaradi.

7. Madaniyatlararo omil va instruktiv diskursning universalligi

Xalqaro baholash tizimlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular turli lingvomadaniy kelib chiqishga ega millionlab nomzodlar uchun bir xil instruktiv matnni qo'llashga majbur. Til va madaniyat ajralmas bog'liqlikda ekanligini hisobga olsak [2], bu holat pragmatik universalizatsiya zaruratini keltirib chiqaradi: instruktiv matnlar madaniy xoslikdan mahrum, imkon qadar neytral va bir ma'noli tilda tuziladi.

Shu bilan birga, ba'zi madaniyatlarda direktiv nutqning to'g'ridan-to'g'ri shakli ("you must") boshqa madaniyatlarga nisbatan qattiqroq yoki hatto qo'pol tarzda qabul qilinishi mumkin. Bu, o'z navbatida, xalqaro baholash institutlari oldida instruktiv diskursni pragmatik jihatdan qanday muvozanatlashtirish — bir tomondan aniqlik va qat'iylikni saqlash, ikkinchi tomondan madaniyatlararo hurmatni buzmaslik — masalasini ko'ndalang qo'yadi.

XULOSA

Til baholash tizimlaridagi instruktiv diskurs institutsional nutqning alohida ko'rinishi sifatida yuqori direktiv kuchga ega bo'lib, uning pragmatik xususiyatlari nomzodning nafaqat til, balki institutsional talablarni tushunish qobiliyatini ham sinovdan o'tkazadi. Qattiq va yumshoq direktivlik, shaxssizlashtirilgan murojaat strategiyasi hamda baholash mezonlarining yashirin ko'rsatmali funksiyasi — bularning barchasi til baholash diskursini boshqa instruktiv diskurs turlaridan (masalan, foydalanish yo'riqnomalaridan) ajratib turadigan o'ziga xos pragmatik belgilardir.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, til baholash instruktiv diskursi ikki qatlamli tabiatga ega: yuza qatlamda formal-me'yoriy ko'rsatmalar (vaqt, hajm, format) joylashgan bo'lsa, chuqur qatlamda baholash mezonlari orqali yashirin pedagogik-strategik yo'naltirish amalga oshiriladi. Ushbu ikki qatlamning o'zaro ta'siri nomzodning nafaqat imtihon jarayonidagi, balki undan oldingi tayyorgarlik bosqichidagi xatti-harakatini ham shakllantiradi.

Ushbu yo'nalishdagi keyingi tadqiqotlar turli tillardagi (masalan, ingliz va o'zbek) milliy baholash tizimlari o'rtasidagi instruktiv diskurs farqlarini qiyosiy tahlil qilishga, shuningdek raqamli (kompyuter asosidagi) test formatlarida instruktiv diskursning o'zgarish dinamikasini o'rganishga qaratilishi mumkin.

REFERENCES

1. Abdurahmonova N.N. Ingliz va o'zbek og'zaki nutqida instruktiv diskurs // Academic Research in Educational Sciences. – 2021. – Vol. 2, Issue 11. – B. 518-526.
2. Karasik V.I. Language Circle: Personality, Concepts, Discourse. – Volgograd: Peremena, 2002.
3. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). – Cambridge University Press, 2001.
4. IELTS Official Guide. Assessment Criteria and Band Descriptors. – Cambridge Assessment English / British Council / IDP, 2020.
5. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge University Press, 1969.